

in het buitenland. Een en ander neemt niet weg dat ik de vertaling van het begrip 'étalon boiteux' in 'hinkende standaard' (69-70) nogal gezocht blijf vinden en 'onvolledige (dubbele) standaard' prefereer. Overigens is de auteur niet geheel nauwkeurig met betrekking tot de Duitse herstelbetalingen. (130 en 135) Het door hem genoemde plan-Young van 1929 was in 1924 voorafgegaan door het plan-Dawes en de slotregeling kwam tot stand in de zomer van 1932, dat wil zeggen vóór de *Machtübernahme* door de nazi's. Verder plaatst Vanthoor de geboorte van de gulden in Florence (in 1252) in de zeventiende eeuw. (322) In het uitgebreide notenapparaat zijn tal van interessante toelichtingen te vinden. Alleen wordt in noot 53 van hoofdstuk 2 ten onrechte de indruk gewekt dat in 1884 de steun van DNB bij de reddingsoperatie van de in grote moeilijkheden geraakte koloniale banken de doorslag zou hebben gegeven. Dit was niet het geval (A. M. de Jong, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank, De Nederlandsche Bank van 1864 tot 1914*, II, 424-429). Over het geheel bezien toch zeker een nuttig werk, al verschilt het in visie op DNB niet van de lijvige boeken waarop het is gebaseerd.

W. L. Korthals Altes

B. Allart, *'De wetenschap heeft 't uitgemaakt'. Wetenschapsbeelden in de Nederlandse publiekstijdschriften 1840-1900* (Dissertatie Utrecht 2003; [Universiteit Utrecht], 2003, xiv + 396 blz., €25,-, ISBN 90 393 3328 9).

Geen eeuw is zo trots geweest op de resultaten van de wetenschap als de negentiende eeuw. Zelfs een conservatief katholiek tijdschrift als *Het Dompertje van den Ouden Valentijn* kon in 1899 bij een terugblik op de verstreken eeuw niet ontkomen aan de conclusie dat de wetenschap het leven veel aangenamer en gemakkelijker had gemaakt. 't Zou ons vreemd voorkomen, als wij driekwart eeuw terug werden gezet en ons weer zouden moeten behelpen met een leven, als toen zelfs door de rijksten en machtigsten werd geleid. ... In huis geen centrale verwarming of vulkachels, geen mooie, heldere spiegelruiten, geen waterleiding, geen rioleering, geen liften, geen gas, geen electriciteit, zelfs geen petroleum. Buitenshuis nauwe straten, hobbelig plaveisel, ellendige verlichting, geen telegraaf, geen telefoon, geen winkels met aantrekkelijke uitstallingen, geen spoorwegen, geen stoomboten; trekschuit en diligence nog in volle glorie ... .' Over de voorstelling die het brede publiek zich in de negentiende eeuw van de wetenschap maakte weten we echter nog verrassend weinig. De wetenschapsgeschiedenis van de negentiende eeuw houdt zich nog voornamelijk bezig met de wetenschapsbeoefening zelf en de opvattingen die daarover in geleerde kring leefden; afgezien van wat verspreid tijdschriftenonderzoek (zoals van Aerts over *De Gids*) en wat gericht onderzoek van fameuze kwesties (zoals de evolutietheorie) is de mening van het ruimere publiek nog *terra incognita*. Ondanks de verbreding van de wetenschapsgeschiedenis tot de geschiedenis van de wetenschappelijke cultuur heeft het publieke beeld van de negentiende-eeuwse wetenschap tot dusver amper de aandacht getrokken.

Barbara Allart is de eerste die nu een systematische poging heeft gedaan om een indruk te geven van de 'wetenschapsbeelden' zoals deze leefden in de verschillende levensbeschouwelijke stromingen in het Nederland van de tweede helft van de negentiende eeuw. Wat zij onder 'wetenschapsbeelden' verstaat, is aanvankelijk niet echt duidelijk, maar geleidelijk blijkt dat zij daaronder elke denkbare visie op of opvatting over de wetenschap verstaat: de wetenschap als bron van vermaak, als motor van de vooruitgang, als vijand van de geopenbaarde religie of als hefboom van emancipatie. Om de in de negentiende eeuw gangbare beelden te achterhalen,

selecteerde zij zestien publiektijdschriften uit de vier levensbeschouwelijke richtingen (door haar ten onrechte al zuilen genoemd): liberalen, protestanten, katholieken en socialisten en vrijdenkers. Dat waren tijdschriften als *De Gids*, *De Katholiek*, de *Hollandsche Illustratie*, *Vragen des Tijds*, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* en *De Dageraad*. Bewust liet Allart de populair-wetenschappelijke tijdschriften links liggen, omdat deze bij de lezers al een specifiek wetenschappelijke belangstelling veronderstelden en dus een vertekend beeld kunnen geven van de bij het algemene publiek levende voorstellingen van de wetenschap. Begin- en eindpunt van het onderzoek zijn wat willekeurig: 1840 ziet zij als een nieuw begin na de Belgische Afscheiding, 1900 neemt zij als een tijd van verminderde waardering voor de wetenschap (hoewel de Franse discussie over het 'bankroet der wetenschap' hier te lande nauwelijks aansloeg en men juist weer begon te vinden dat men de vergelijking met de Gouden Eeuw kon doorstaan). Door ten slotte op een vijftal thema's de artikelen in de tijdschriften na te lopen waarin over wetenschap werd gesproken of waarin in ieder geval aan wetenschap werd gerefereerd, hoopt Allart een redelijke doorsnee te geven van hoe er in Nederland tussen 1840 en 1900 over wetenschap werd gedacht. Deze thema's waren prestige, emancipatie, de strijd tussen geloof en wetenschap, de eenheidsgedachte en de notie van de vooruitgang.

De gekozen methode is niet zonder gevaren. Onderzoek als dit mondt vaak uit in een op zichzelf wel aardige, maar uiteindelijk niet erg instructieve parade van citaten, waarvan het relatieve gewicht niet vast te stellen valt. Aan dit gevaar is Allart niet geheel ontkomen. Zeker omdat veel artikelen en recensies anoniem verschenen, valt niet uit te maken hoe gezaghebbend een bepaalde mening was en of een bepaalde mening representatief was voor een stroming of niet; soms werden in tijdschriften diametraal tegenovergestelde meningen geventileerd. Kwantificering had hier enig tegenwicht kunnen bieden, maar daar is de auteur niet aan toegekomen. Ook het uitlichten van bepaalde 'opinion leaders' had voor enige correctie kunnen zorgen; de ene auteur was waarschijnlijk met meer gezag omkleed dan de andere. Wie waren de mensen die de tijdschriften vol schreven? Schreven ze altijd over dezelfde onderwerpen, of schreven ze juist af en toe over wetenschap? Waren het de broodschrijvers die ook de vele buitenlandse werken vertaalden of komen we die alleen in de populair-wetenschappelijke tijdschriften tegen? Er wordt helaas niets over gezegd, waarschijnlijk was er ook geen tijd voor. Zelfs voor het toelichten van namen en begrippen in de citaten is kennelijk geen tijd geweest, zodat de lezer zelf maar moet opzoeken dat de op pagina 186 in een citaat genoemde mr. Levy het liberale Kamerlid Isaac Abraham Levy moet zijn geweest (*BWN*, III, 379-381). En dus blijven de weergegeven meningen een wat amorfe massa, waar niet dan met enige moeite wat lijnen in te trekken vallen. Zo concludeert de auteur dat bij de liberalen de natuurbeheersing en de vooruitgang voorop stonden, bij de vrijdenkers de bevrijding van bijgeloof en dogmatiek, bij de socialisten de onderbouwing van hun maatschappijtheorie, bij de katholieken de emancipatie van de eigen geloofsgemeenschap en bij de orthodox protestanten de angst voor wetenschap als ondermijning van kerkelijk gezag. Verrassend kunnen dergelijke conclusies niet genoemd worden. En heel leesbaar is het ook niet altijd, want Allart grossiert in het vermoeiende dissertatiejargon, met opsommingen van wat we in de opeenvolgende paragrafen voorgeschoteld zullen krijgen en verwijzingen naar wat ze in de vorige hoofdstukken al gezegd heeft.

Interessanter is echter wat Allart te zeggen heeft over de manier waarop de wetenschap een rol ging spelen in het maatschappelijk debat. Zij demonstreert heel duidelijk dat de studie van wetenschapsbeelden iets anders is dan de studie van de popularisering van de wetenschap, dat er geen sprake is van alleen diffusie (*top down*), maar even zo goed van absorptie (opname door de maatschappelijke stromingen uit de wetenschap wat men kon gebruiken voor de zaak

waarvoor men stond). De wetenschapsbeelden in de publiekstijdschriften zijn geen afgeleide van de beelden die de onderzoekers van de wetenschap hebben, maar ontstaan in interactie met de maatschappelijke discussies die in die tijdschriften gevoerd worden, zoals de strijd om het modernisme of de schoolstrijd. Wetenschappelijke voorstellingen (zoals evolutie) gaven richting aan het maatschappelijk debat, maar alleen in die vorm die de deelnemers aan dat debat wenselijk of noodzakelijk achtten. De wetenschap was een wapen waar iedere richting wel wat mee kon. Wie de internationale literatuur over dit soort thema's kent, verbaast zich hier niet over, maar in dit proefschrift is voor het eerst over de hele breedte van het maatschappelijk veld dit mechanisme in kaart gebracht. Er valt nog veel te doen (andere tijdschriften, andere bronnen dan alleen tijdschriften, kwantificering, uitlichten van opinieleiders etc), maar een belangrijke stap op weg naar een echte integratie van de wetenschapsgeschiedenis in de cultuurgeschiedenis is met dit boek zeker gezet. Tegelijk demonstreert Allart dat het beginpunt van de integratie bij de cultuurgeschiedenis moet liggen, niet bij de wetenschapsgeschiedenis in engere zin.

K. van Berkel

D. Knaap, *'Voor geld is altijd wel een plaats te vinden.'* *De firma W. A. Scholten (1841-1892). De eerste Nederlandse industriële multinational* (Dissertatie Groningen 2004, Groninger historische reeks XXVII; Assen: Van Gorcum, 2004, 395 blz., €22,45, ISBN 90 232 4053 7).

In 1988 werd een deel van het verloren gewaande bedrijfsarchief van de firma W. A. Scholten teruggevonden. Scholten is bij velen beter bekend als NV Koninklijke Scholten-Honig (KSH), fabrikant van bijvoorbeeld de vermicelli in de soep, ontstaan uit een fusie met Honig in 1965, maar al weer failliet gegaan in 1977. Het archief van de firma W. A. Scholten bleek vooral stukken te bevatten over de buitenlandse vestigingen van het bedrijf en het lag daarom voor de hand om over dit onderwerp een promotieonderzoek te laten doen. Eerder heeft onder anderen W. Wennekes over Scholten geschreven, terwijl de onderwijzer A. Winkler Prins in opdracht van Scholten een hagiografie schreef. De studie van Knaap wil echter geen ondernemersgeschiedenis zijn, maar een bedrijfsgeschiedenis. Daarmee bedoelt Knaap dat het accent ligt op de onderneming en niet op de ondernemer. Uit de studie blijkt echter dat, omdat Scholten volledig eigenaar was van het bedrijf en alles in eigen hand hield, de persoon een zeer grote invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het bedrijf.

Na een drietal inleidende hoofdstukken, onder andere over de aardappelmeelindustrie in Nederland en de firma zelf, volgen drie hoofdstukken over de investeringen in de verschillende landen. In hoofdstuk 7 wordt een balans opgemaakt van de buitenlandse activiteiten, terwijl in hoofdstuk 8 de firma Scholten als multinational wordt beoordeeld.

Willem Albert Scholten (1819-1892) begon in 1841 bij Foxhol (Groningen) met een fabriekje voor aardappelmeel, sago en verf (later ook afgeleide producten, zoals stroop). Vervolgens investeerde hij in een suikerraffinaderij, een aardappelbranderij, een strokartonfabriek en een turfstrooiselfabriek. Bovendien nam hij aandelen in de Nederlandse stoomvaart op Amerika, kocht boerderijen en probeerde zijn geluk in de oliewinning. De veelheid en diversiteit van activiteiten verklaart ook de titel van het boek. Het centrale onderwerp van de studie van D. Knaap is echter de expansie van Scholten in het buitenland. Tussen 1866 en 1892 richtte Scholten tien fabrieken op in Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland (of in moderne grenzen: Duitsland, Polen, Oekraïne, Tsjechië, Oostenrijk en Hongarije). Daarmee was Scholten, volgens Knaap, de eerste moderne industriële multinational van Nederland, hoewel niet kan worden